

HA 17 29

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

101. évfolyam

1985

2

AKADÉMIAI K

BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DEL'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

101. ÉVF. 1985/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1827 Budapest Budavári Palota F épület

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

---

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V., Gerlóczy u. 7. Tel.: 188—633).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkehez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

DÁN RÓBERT

Disputatio nummorum

Héber betűs Jézus-érmék a XVI. századból

A Salvator kegyérmék csoportjába tartozó, héber feliratot és Jézus-ábrázolást mutató fémmedálokra a századforduló éveiben figyelt fel a szakirodalom és a napi sajtó. A nagyközönség és a tudományos körök feltűnő érdeklődésére Boyer d'Agén 1897. évi lelete adott okot. A francia történész a római Campo di Fiori-n 35 mm átmérőjű, kerek alakú füllel ellátott bronz medált vásárolt egy zsidó ócskástól. A tetszetős kis tárgy rektóján művészien megformált balra néző férfi mellkép látható, jobbán héber „**ש**” betű, balján „**ישו**” (Jesu), azaz Jézus tulajdonnév. A verzón öt soros héber felirat, aminek első két és fél sora minden nehézség nélkül olvasható: „**משיח/מלך בא בש/לום**” (Messiás király békével jött . . .) (l. 1/a–b ábra). Sokkal több problémát okozott a legenda további részének feloldása és értelmezése. Ezen belül is a középső sor második szava (l. 2. ábra) és az ötödik sor két betűje (l. 3. ábra). A kutatók többsége a medálón látható Jézus-ábrázolásra és a verzónak az eljött Messiásra vonatkozó kijelentése alapján joggal zárta ki azt a feltevést, hogy a héber betűs medál zsidó kezekből került volna ki. Így a rektón látható „**ש**” betűt a katolikus dogmatikának megfelelően az „**אלהים**” (Isten), mások az „**אדון**” (Úr) szavakra egészítették ki. Mindebből egyenesen következett, hogy verző kérdéses helyeinek megoldását is a hagyományos keresztény krisztológia keretein belül keresték. Maga a felfedező teológiai, ideológiai és ortográfiai problémákkal alig törődve azt állította, hogy a medál az i. u. I. században készült és a nazareti Jézus eredeti képmását őrizte meg. d'Agén megalapozatlan föltételezéseit A. Battandier már 1899-ben egyház- és művészettörténeti bizonyítékokat felsorakoztatva hathatós érvekkel utasította vissza. Számos hivatkozást bemutatva igazolta a medál XVI. századi reneszánsz eredetét. A verző héber szövegével azonban nem

a

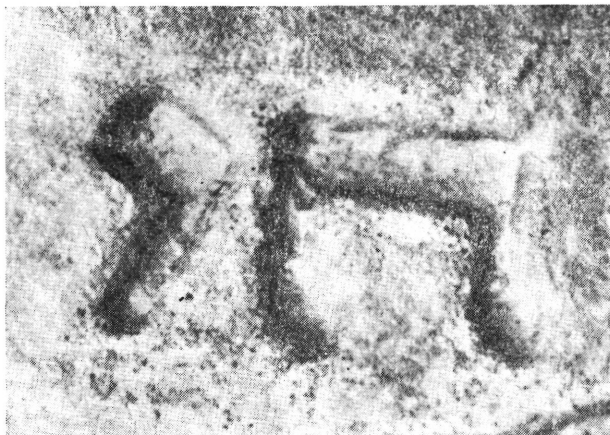

b

1. ábra

2. ábra

3. ábra

boldogult, bár több korabeli hebraista megoldási kísérletét ismertette.¹A Campo di Fiori-i lelet körüli irodalmi mozgás nyomán a medál-típussal foglalkozó korábbi közlemények, sőt további darabok is előkerültek. Tudománytörténeti szempontból a legfontosabbnak tűnik a Franciaországból származó, majd

¹ Az éremmel irodalmi forrás alapján már 1884-ben foglalkozott Franz DELTSCHE: *Reformationsgeschichtliche Curiosa*. Kirchenzeitung, 1884. pp. 175–177. Képét közölte a *Vasárnapi Újság*. 1887. 36. no. 15, egy oxfordi példány alapján. L. m. *Új Idők* 1889. jan. 22.; *Ország-Világ*, 1889. május 21.; *Emporium*, 1898. 262. p.; *London News*, 1899. április 15.; *Leipziger Illustr. Zeitung*, 1899. január 5. stb. Az érmén látható Jézus-ábrázolás és Leonardo da Vinci „Utolsó vacsora” c. képének feltételezett kapcsolatáról és a korábbi szakirodalomról l. A. BATTANDIER: *Une médaille juive de Notre-Seigneur*. Revue de l'art chrétien. X., 1899. pp. 418–423. A szövegolvasási kísérletek közül mintaként Boyer d'Agen feloldása: „Le Messie, le roi est venu en paix, il est la tuemiére du monde, il vit”. Uo. p. 420.

Genfbe került, onnét 1889-ben a magyar Maszák Hugó birtokába jutott példány. Goldziher Ignác és Kaufmann Dávid ennek alapján adtak szakvéleményt a verzó szövegéről Maszák Hugónak. Goldziher lényegében megismételte A. Battandiernél idézett hebraisták véleményét: „Messiás király békével érkezett . . . emberből lett élő.” Kaufmann felhívta a figyelmet a „campo di fiori” típusnak a XVIII. századi szerzőknél megjelenő párdarabjaira és a kérdéses olvasatot egy fontos aprósággal egészítette ki: „משיח מלך בא בשלום ואך מאדם, „עשוי די” (Messiás király eljött békében *ámde* (Kiem. D. R.) emberből lett — származott élő).² Más kérdés az, hogy dogmatikai szempontból az így kapott szöveg is meglehetősen bizonytalan. De ennél is feltűnőbb, az ötödik sort kitévő két betű rajza egyáltalán nem felel meg a sokak által javasolt „די” (élő) szócskának. Krausz Sámuel — más megokolásból — nem is tartotta azokat a szöveg értelmezhető részének, csupán datálásnak. Feltételezése szerint a „campo di fiori” érme a „די” évben, azaz az 1255. esztendőben készült volna. A zsidó hagyomány szerinti dátumjelölésből arra következtetett, hogy a medált zsidók készítették. De ugyanakkor a rektó „N” betűjét ő is „און” (Ūr) vagy „אוננו” (Urunk) értelemben fogta fel. Végeredményben nem tudott mit kezdeni saját megállapításával, de a további kutatás számára hasznosítható néhány megjegyzése.³ Érdeemes megjegyezni, hogy M. Ferarès a rektón olvasható feliratot vélte dátumjelölésnek. Szerinte az „N”, „יש” = 317, azaz az európai időszámítás szerint 1557. G. F. Hill a medallikus Jézus ábrázolásokat tárgyaló munkájában összefoglalta a korábbi eredményeket, számos új variációt vonultatva fel. Végeredményben azonban nyitvahagyta a medálokkal kapcsolatos kérdések zömét.⁴ Újabbán az antitrinitárius eszmetörténeti szakirodalomban bukkant fel a „campo di fiori” éremtípus. Lech Szczucki és Janusz Tazbir a XVI. századi lengyel antitrinitárius irodalmat bemutató, 1959-ben kiadott antológiájuk képmellékletei között — és a korábbi tudományos előzmények mellőzésével — közölték a jedrzeni Przytkowski Múzeumban található példány fotóját. Judah M. Rosenthal 1966-ban ugyancsak minden tudományos bizonyíték nélkül XVI. századi „ariánus” emlékeknek mondta és a verzó héber szövegére újabb és a korábinál sokkal bizonytalanabb olvasatot javasolt. Értékes megfigyelése viszont a rektó „N” betűjének az „דס” (ember) szóra való kiegészítést. Legutóbb az *Alexander Scheiber Jubiles Volume*ban érintőlegesen foglalkoztunk a „campo di fiori” éremtípus eszmetörténeti értékelésével. Rámutatva ott, hogy az a XVI. század második felében működő különféle antitrinitárius ideológiai mozgalmak közös christológiai minimumát, a kizárólagos ember Jézus-Messiás tanítást sugározza.⁵

² MASZÁK közleménye: *A Jézus-érméről*. Vasárnapi Újság, 1901. 48. no. 14. pp. 218—219. — Goldziher valószínűleg levélben, Kaufmann élszóban tájékoztatta Maszákot, aki ismerte az oxfordi példányt és számos további adatot is közöl, de sajnos bibliográfiai hivatkozás nélkül.

³ KRAUSZ Sámuel és GOHL Ödön tanulmányaira HUSZÁR Lajos hívta fel a figyelmet, amiért ezúton is köszönetet mondok. L. KRAUSZ Sámuel: *Krisztus-érmék*. Archeológiai Értesítő XXI., 1901. pp. 97—101. és GOHL Ödön uo. pp. 101—104., 235—236. — M. FERARÉS: *Les Médailles du Christ a legendes hebraïques de la Bibliotheque Nationale*. Revue Numismatique. 1916. p. 247.

⁴ G. F. HILL: *The Medallist Portraits of Christ. The False Shekels. The Thirthy Pieces of Silver*. Oxford, 1920. pp. 43—57.

⁵ *Literatura ariánska w Polsce XVI. wieku*. Antologia wyd. L. SZCZUCZKI J.—TAZBIR. Warszawa, 1959. p. 178. — Judah M. ROSENTHAL: *Marczin Czechowic and Jacob of Belzyce. Arian-Jewish encounters in 16th century Poland*. In: American Academy for Jewish

A felsorakoztatott előzmények ismeretében és az újabban felfedezett, illetve újra átvizsgált források felhasználásával a „campo di fiori” típus mellett további XVI. századi héber betűs Jézus-érmék, illetve azok egykori létét bizonyító korabeli és XVII. századi irodalmi anyag került elő. E medálok szövegkapcsolatai és ábrázolásaik összefüggései sajátos és eddig ismeretlen XVI. századi eszmetörténeti jelenségre, a héber betűs Jézus-érmék polémiájára irányítják a figyelmet. A katolicizmus és a protestantizmus, majd ennek az utóbbinak radikális krisztológiát hirdető szárnya, az antitrinitarizmus a szellemi élet minden területén megvívta ideológiai csatáikat. Ebben a küzdelemben fontos szerepet kapott az Ószövetség eredeti nyelve, szövegállományának aprólékos elemzése, az akkoriban felfedezett vagy újra megismert filológiai és történeti anyag.⁶ A legnagyobb érdeklődést természetesen az Ó- és Újszövetséghez kapcsolódó nyelvészeti, értelmezési lehetőségek keltették. A XV–XVI. század fordulóján és azt követően más keleti nyelvek és írásfajták is Jézus korának közvetlen üzenetét jelentették a humanista teológusok, történészek, nyelvészek számára. Rómában és a pápai udvar körül napihírek szintjén forogtak közkezen az új felismerések.⁷ A XVI. századi héber betűs Jézus-érmék polémiájának kiindulópontja is ezzel a jelenséggel kapcsolódik össze. Kutatásaink szerint az első XVI. századi, az Ószövetség nyelvén megszólaló Salvator-érme és a későbbiek ősforrása, az ókort utánzó reneszánsz eruditio nyomán szamaritánus betűformákkal jelent meg. Erről tudósít Theseus Ambrosius Alboniensis 1539-ben kiadott könyvében. Az egykori főpap a szamaritánus nyelvvel és írással kapcsolatos fejtegetései között elbeszéli, hogy az „in anno praeterito” Ferrarából Pádovába utaztában egy kegyes éltű matróna „... in aere conflatam Seravatoris nostri imaginem cum literis Samaritanis (Kiem. D. R.) ostendit mihi ... in cuius altera numismatis parte literae conflatae seu percussae videbantur, quarum sensus talis erat: „Messias rex venit in pace Deus homo factus est, vel incarnatus est.”⁸ Ambrosius állításának hitelességéhez nem férhet kétség. Az összehasonlító sémi filológia egyik előfutáraként számon tartott itáliai nyelvész már 1539-et megelőzően még 1512-ben római tartózkodása idején megismerkedett a szamaritánus betűformákkal. Később 1537–1538-ban többek között ezekről is konzultált Guillaume Postellal, aki viszont szamaritánus betűkkel kiadott ókori judeai pénzeket publikált 1538-ban.⁹ Ambro-

Research. Proceedings XXXIV. New York. 1966., p. 96. — Robert DÁN: *Isaac Troky and the Radical Antitrinitarians*, in: Orient and Occident Alexander Scheiber Memory Volume, Ed. R. Dán. Budapest—Leiden. 1986. (Sajtó alatt.)

⁶ A héber nyelv és a rabbinikus források átértékelt szerepére a XVI. századi eszmetörténetben I. R. DÁN: *The Age of Reformation versus „Linguae sanctae hebraicae”* — A Survey, in: *Annales Universitatis Scient. Budapestiensis de L. Eötvös. Nom. Sectio Linguistica*. VIII. 1977. pp. 131–144.

⁷ Az orientalisztika itáliai kezdeteihez L. Levi della VIDA: *Ricerche sulla formazione del più antico fondo dei mss. or della Bibl. Vaticana*. Roma, 1939. (Studi et Testi 92.)

⁸ *Introductio in Chaldaicam linguam, Syriacam, atque Armenicam et decem alias linguas etc.* Papiae 1539. pp. 21–22. — Ambrosius művéről I. Eberhard NESTLE: *Aus einem sprachwissenschaftlichen Werk von 1539*. Zeitschrift für Deutscher Morgl. Gesellschaft. XVIII., 1904. pp. 601–615.

⁹ Levi della VIDA i. m. 37–38., 160. — A szamaritánus betűket AMBROSIUS használja i. m. 22.: Beth igit Sammaritarium hoo modo ... Thau. ...” etc. — Postel levele a szamaritánus betűk említésével Francois SECRET: *Theseus Ambrosius et Postellus „Amboleteus Doctor medicinae”*, *Bibl. d’Humanism et Renaissance*. 23., 1961. pp. 130–132. — Postel 1536-ban Jeruzsálemben tett első utazásakor jutott hozzá néhány szamaritánus betűkkel készített ókori ún. „sekel”-hoz. Ezeket közölte a szamaritánus írás bemutatása mellett

síus szűkszavú híradásának másik fontos eleme az érmén látható szöveg betű szerinti latin fordítása. Az Ambrosius-féle fémdomborítású szamaritánus betűket és Jézus-ábrázolást mutató medál kibocsátási idejének meghatározásához Caspar Waser 1605-ben megjelent numizmatikai szakmunkája nyújt segítséget. Waser megállapítása szerint az Ambrosius-féle érem és hasonlók II. Gyula, esetleg X. Leó pápák idején, tehát a XVI. század első két évtizedében készültek.¹⁰ E. Nestle 1904-ben már utalt a „campo di fiori” éremtípus és az Ambrosius-féle közlésben megismert medál kapcsolatára, de a szövegeket hiányosan és hibásan értelmezte.¹¹ Nézeteinek felülbírálását követően állapíthatjuk meg, hogy az Ambrosius-féle és a „campo di fiori” típusok két külön éremfajta, de egymástól nem függetlenek. Kapcsolatukat nem a rajtuk olvasható szövegek egésze, csupán a mindkét érmén megtalálható „Messiás rex venit in pace . . .”, illetve „מִשִׁיחַ מֶלֶךְ בֵּא בְשָׁלוֹם” bevezető formula azonossága bizonyítja. Találtunk azonban és éppen a már idézett Caspar Wasernél olyan héber betűs Jézus-medált, amelynek szövege tökéletesen és minden részletében azonos az Ambrosius-féle érmével. Feltűnő eltérésük viszont, hogy az utóbbi, a Waser-féle, quadrat héber betűalakokkal készült. Waser a rektón Jézus ábrázolást jelez „ישו” (Jesu), azaz Jézus felirattal. Az „N” betű hiányzik. A verző legendája: „מִשִׁיחַ מֶלֶךְ בֵּא בְשָׁלוֹם אֱלֹהִים אֱדָם עִשׂוֹ” = „Messiás rex venit in pace, Deus homo factus est”. Ezt az utóbbit is említi 1612-ben Johannes Alstedius, majd az újabb szakirodalomban 1862-ben M. A. Levy írta le. Egy példánya 1899-ben a hamburgi Zsidó Múzeumban megvolt.¹² L. Germain de Maily 1919-ben ennek egy érdekes változatáról értekezett. A kezében levő medál rektóján a szokásos Jézus ábrázolás a fej fölött a kereszttel. A mellkép két oldalán „N” és „י” betűk, aminek feloldása Germain de Maily szerint „Adonai Jeschou (Seigneur Jézus)”. A medál eredeti funkcióját illetően, bár több nézet is elhangzott, Johannes Alstedius véleményét fogadjuk el, miszerint ez és társai ún. tessarák, melyekkel a vallásukat elhagyó zsidókat ajándékozták meg keresztelésük alkalmával. Az Ambrosius-féle és a Waser-nál bemutatott második érme verzőinak szövegazonosságából arra következtetünk, hogy a rektón látható, de sajnos sem Ambrosiusnál, sem Waser-nél nem közölt Jézus-ábrázolások is párhuzamosak lehettek. Ezek rekonstrukciójához Guilielmo Roville 1553-ban kiadott éremtani művének egyik illusztrációja nyújt segítséget.¹³ Roville olyan Jézus-

1538-ban. Guillaume POSTEL: *De linguarum duodecim. . . introductio*. Paris. 1538. Ciiii. Fontos megjegyzései vannak a Szíriában élő karaitákról, akik az ősi szamaritánus betűket használják. Vö. i. m. Cii L. m. KUNTZ, Marian: *Guillaume Postel. Prophet of the Restitution of All Things. His Life and Thought*. The Hague-Boston—London, 1981. p. 95.

¹⁰ Caspar WASER: *De Antiquis numis Hebraeorum, Chaldaeorum et Syrorum etc.* Tiguri, 1605. p. 62.

¹¹ E. NESTLE: i. m. pp. 615—616. „Die römische Jesusmünze mit hebräischer Umschrift.” Az általa adott Ambrosius-féle szövegközlésből elhagyta a szamaritánus betűkre vonatkozó utalást és az érme szövegét. F. Delitsch fordításában adta: „עִשׂוֹ . . . יָקָר נֶאֱדָם . . . וְעִשׂוֹ”-et homo (?) ex homine factus vivit”.

¹² A felirat eredetéről l. L. Germain de MAILY: *Notes sur la formule Christus Rex etc.* Revue de l'Art. Chretien 1900. pp. 418—421. — WASER i. m. — Johannes ALSTEDT: *Philosophia digne restituta*. Liber IV. praecognitarum philosophicarum. Herborn. 1612. L. m. Johannes LEUSDEN: *Philologus Hebraeo-Mixtus etc.* 3. ed. Leiden., 1966. pp. 206—207. — M. A. LEVY: *Geschichte der jüdischen Münzen*. Leipzig, 1862. p. 162. — *Mitteilungen der Gesellschaft für jüdischen-Volkskunde*. 1899. I. heft. pp. 66—61. — L. Germain de MAILY: *Sur la Médaille du Christ a inscriptions hébraïques*. Revue Numismatique. 1919. pp. 89—94.

¹³ Guilielmo ROVILLE: *Prontuario delle medaglie, etc.* p. II. Lyon. 1553. p. 9. Közli GOHL Ödön. Numizmatikai Közölny III., 904. pp. 97—98. — G. H. HILL i. m. p. 46.

érmét közöl, amin az Ambrosius-féle eredetileg szamaritánus betűkkel készült, majd annak a Wasernél látott héber quadrát megfelelője után, itt a peremen körbe futva ugyanaz a textus latinul jelentkezik. Az érme közepén az ezzel járó Jézus mellkép foglal helyet. A jobbra forduló profilt két oldalról a „ישוע” (Jésua), azaz Jézus felirat fogja közre, felette az istenséget jelképező sugárnyalábok (l. 4. ábra). Mivel szövegeik azonosak, valószínűnek tartjuk, hogy az

4. ábra

Ambrosius, illetve Waser-féle érméken is hasonló mellkép volt látható. A további elemzések szempontjából fontos fogódzó a rektók Jézus ábrázolása mell lett szereplő héber névalak helyesírása. Az Ambrosius-féle érme rektójáró, csak annyit tudunk, hogy Jézus képmást mutatott. Waser már azt is elmondja, hogy quadrát héber betűs változat azonos oldalán a „ישוע” (Jesu) névalak is szerepelt. A Roville-féle érmén pedig „ישוע” (Jesua)-t olvasunk, és itt még enél is feltűnőbb a betűk alatt megjelenő teljes vokalizáció. Jézus nevének kétféle helyesírása és további indokok alapján valószínűnek tartjuk, hogy a Waser-féle „ישוע” változatot tartalmazó quadrát héber betűs érme idősebb mint a Roville-féle. Erre elsősorban az enged következtetni, hogy a katolikus Egyházban gyanúsnak számított a „ישוע” (Jesu) helyesírás. Mert az egyes középkori héber nyelvű és Jézus életét zsidó szempontból tárgyaló polemikus munkák különféle pejoratív megjegyzéseket fűztek ahhoz. A XVI. század közepén már a protestáns hebraisták is a „ישוע” (Jesua) formát használták.¹⁴ Másrészt ez utóbbin a vokalizáció, a kibocsátók vagy a használók limitált héber nyelvtudására utal. A század közepére, a tridentí zsinat idején a katolikus Egyház újra védelmébe vette a Vulgatát és ezzel párhuzamosan kikezdte a humanisták és

¹⁴ Jézus nevének héber változataihoz a középkori zsidó irodalomban I Pinchas E. LAPIDE: *Hebräisch in den Kirche*. Neukirchen, 1976. pp. 42. 48., 51. stb. Összegezve az egyház álláspontját az abreviatúrának vélt „ישוע” (Jésu) betűcsoport használata ellen élesen, vitakozik J. Bartoloccius 1693-ban egy középkori héber Jézus életrajzra hivatkozva. J. BARTOLOCCIUS: *Bibliotheca Magna Rabbinica*. IV. Romae, 1693. p. 161. Protestáns szövegekben S. MÜNSTER: *Evangelium secundum Matthaum in linguae Hebraica etc.* Basileae 1537. hatására „ישוע” (Jesua) alak vált hivatalossá. Érdekes, hogy az 1555. évi Jean du Tillet és Jean Marcier által kiadott héber–latin Máté evangéliumban ismét „ישוע” szerepelt. E kiadás körül már a XVII. században parázs vita folyt és más indokok alapján is feltételezték, hogy szerkesztője zsidó volt. L. LAPIDE i. m. pp. 76–77.

reformátorok tevékenysége nyomán újra felfedezett héber Őszövetség tekintélyét. A teológia megtisztítása céljából a protestantizmus biblicizmusából következő hebraizálást is igyekezett korlátok közé szorítani.¹⁵ Végül a Roville-féle medál utólagosságára utalhat az a körülmény is, hogy az egyház várakozásaival ellentétben nem került sor a zsidók tömeges áttérésére. Így a Waser-féle tessarát követte, most már inkább Salvator-kegyérem jelleggel és keresztények számára kibocsátva a Roville-féle latin változat.

A fentiekben körvonalazott Ambrosius—Waser—Roville éremcsaládfa polemikus ellenpárjainak bemutatása előtt foglalkoznunk kell az előbbiekkal forrás-oldalági kapcsolatban álló további héber betűs Jézus érmekkel. Johann Christoph Wagenseil a Misna „Sota” traktátusához írt latin kommentárjában egy, a korábbiak szövegállományától különböző, de ábrájában azokhoz hasonló héber betűs Jézus medált mutatott be. Ez már Caspar Waser munkájában is szerepelt. Képét, leírását azért Wagenseil nyomán adjuk, mert a Waser-nél közölt ábra rendkívül kezdetleges. A Ch. N. Schurtz rézmetszetéről készült Wagenseil-féle nyomaton köralakú medál foglal helyet, rektóján jobbra néző Jézus-mellkép látható vállra omló fürtökkel, gondosan redőzött tógában. A háttér két élesen elkülönülő felében Jézus háta mögött sötétség, előtte világosság. A verzón négy soros héber felirat: „ישוע/נצרי/משיח/יהוה/ואדם/יחד” Jézus Nazarenus Messiás Isten és ember együtt. A medál kibocsátásának idejéről nincs közelebbi forrás mint Caspar Waser 1605-ben megjelent, többször idézett alapvető munkája. A Wagenseil-féle érem tehát biztosan 1605 előtt, és valószínűleg a XVI. század közepe táján készült. Ideológiai irányát illetően sem az itt szereplő „ישוע” (Jésuá) névalak, sem a medálon olvasható az előbbieknél karakterisztikusabban egyértelmű trinitás koncepció nem nyújt támpontot. M. Schwab és M. Ferarés, majd G. F. Hill a British Museumból esetleg ugyanezt a típust közölték. Ez utóbbiak csak annyiban térnek el a Wagenseilnél látottaktól, hogy a rektón a Jézus-mellkép balra fordul. Amennyire ez megállapítható a British Museum példányának rektóján látható Jézus mellkép tökéletesen meg egyezik a „campo di fiori” típus ábrázolásával (l. 5a—5b ábra). Wagenseil rövid információjára szerint Bécsben Ferdinand a Lohndorfnál a pfalzi Palatinatus legátusánál látta. Az sem mond sokat, hogy Julius Bartoloccius majd hogy két évtizeddel Wagenseilt követően kiadott enciklopédikus művébe nem vette fel. Pedig ott az általa dogmatikailag meg kifogásolt „campo di fiori” típusnak — igaz romlott vagy rontott — változata is helyet kapott. Mindezeknél fontosabbnak látszik viszont, hogy a tudós jezsuitánál megjelenik az itt tárgyalt medál társa.¹⁶ A Bartoloccius-féle érem rektóján stilizált máltai keresztet mutat, a középpontban minden korábbi medálon látottól eltérő kis Jézus-mellképpel (6. ábra). A verzón a felirata csupán egyetlen szóban különbözik a Wagenseil-féle típustól, de szövegelhelyezésük teljesen azonos: „ישוע/נצרי/משיח/יהוה/ואדם/יחד” = Jézus Nazarenus Messiás Isten és ember egy.¹⁷ A Bartoloccius-féle medál katolikusságát a máltai kereszt bizonyítja. A rektók különbözősége és a szövegekben olvasható „יחד” (simul), illetve „אחד” (unus) változtatások pedig e két érme kibocsátói közötti különbségeket feltételezik. Ha ez

¹⁵ A korabeli álláspontot összegezi Wilhelmus LINDANUS: *De optimo scripturas interpretandi genere*. I—III. Coloniae, 1558.

¹⁶ J. Ch. WAGENSEIL: *Sota. Hoc est liber mischnicus de uxore adulterii suspecta etc.* Altdorfi Noricorum, 1674. pp. 579. — M. SCHWAB: *Medailles et Amulettes a legendes hébraïques*. Revue Numismatique. 1892. pp. 253. no. 31.

¹⁷ BARTOLOCCIUS *i. m.* pp. 160.

5. ábra

centerem. Eius exemplar est -

Tertium Hebraeo- Christianum Nu-

6. ábra

így van, akkor a Wagenseil által bemutatott protestáns érmére válaszként jelenhetett meg annak Bartolocius-féle katolikus ellenpárja. Ez a polemikus él magyarázhatná az utóbbin a héber szöveg jelenlétét is. Az Egyháznak propagandisztikus célokból vetélytársának eszközeivel kellett demonstrálnia saját igazát. Sajnos, a máltai kereszties katolikus medál kibocsátásának időhatáraitól még közvetett adatok sem állnak rendelkezésre. Csupán a Wagenseil-féle típusal kimutatott kapcsolat alapján feltételezzük XVI. századi eredetét.

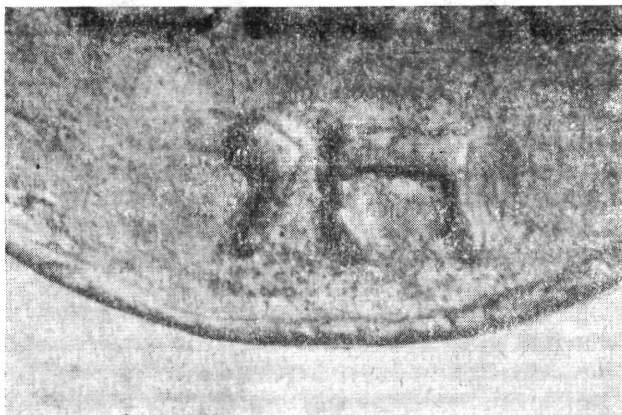
Ezek után térhetünk vissza a XVI. század legmarkánsabb polemikus medáljához a „campo di fiori” típushoz, amely a felsorolt érmék mindegyikével éles ideológiai harcban állt. Elsősorban a British Muzeum ismertetett példányával mutatható ki közvetlen és egyértelmű kontraverzális kapcsolata. A rektók tökéletes azonosságával éles ellentétben állnak a verzókon olvasható feliratok, melyekre később visszatérünk. De az Ambrosius—Waser—Roville típusokkal is vitakozott a „campo di fiori” típus. Ezt bizonyítja az érme mindkét oldala. Szemügyre véve az összefüggéseket értékesíthetjük Gohl Ödön megfigyelését,

7. ábra

hogy a Roville-féle típus rektójának ábráján a fej alakja, az arkifejezés, a haj elrendezése, a ruha ráncolata lényegében megegyezik a Boyer d'Agen által „felfedezett” típusával. A különbség csupán annyi, hogy a „campo di fiori” medálról hiányoznak az istenséget jelző sugárnyalábok.¹⁸ Hozzátehetjük, ez utóbbin nyoma sincs a kereszt kontúrjainak, ami a trinitárius szellemű medálok másik fontos motívuma. A „campo di fiori” típuson a Jézus ábrázolás mellett olvasható a héber „א” betű — mint látni fogjuk — nem utalhat másra mint a verző legendájában szereplő „אדם” = ember szóra. De még ennél is karakterisztikusabb, hogy az Ambrosius—Waser—Roville típusok verzőjén látható: „משיח מלך בא בשלום”, illetve: „Messias rex venit pace”, a Messiás király eljövételét és az általa hozott lelki békét kinyilatkoztató közös bevezetés után a „campo di fiori” típus további szövege az adott mondat frappáns megváltoztatásával az előzők ideológiai mondanivalójának pontosan az ellenkezőjét hirdeti. A vitázó szövegrészlet átvezető kulcsszava a „ואך” = ámde, decsak, habár stb. kötőszó. A legendában a következő szó a harmadik sor végén, illetve a negyedik sor elején látható, elválasztott „מאדם” = embertől, kifejezés. A textusban természetesen sem itt, sem a már feljebb olvasott „בש/לום” szó esetében nincs jelezve a szóelválasztás. Az adódó analógiát felhasználva jogosultak vagyunk a negyedik sor utolsó szavának vélt „עשי” betűcsoportot összekapcsolni az ötödik sor korábban „חי” (élő)-nek olvasott és a továbbiakban javított két betűjével. Vizsgálatainkat a „campo di fiori” típus egyik, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött eredeti példányának felhasználásával végeztük. Az ötödik sor utolsó betűjének megfelelő jel több szóban is előfordul. A rektón a „ישו” jobbról balra számított utolsó betűje. A verző harmadik sorának két helyén is szerepel. A „בשלום” penultimájaként és a „ואך” szó kezdőbetűjeként. Mindez egyértelművé teszi, hogy itt „ו” betűt kell olvasni és nem „י” betűt, ahogyan mások állították. De ezen túl további összehasonlítási lehetőség is rendelkezésre áll. A „י” betű megtalálható a „משיח” (Messiás) szóban, a rektó „ישו” névalakjában is, ahol a „ו” betűt is láttuk. A már említett „עשי” betűcsoportban pedig a „י” és a „ו” jelek egymás mellett állnak (l. 7. ábra). Ezekkel összevetve az ötödik sor kér-

¹⁸ GOHL, Num. Ért. i. m. pp. 97—98.

8. ábra

déses betűjét (l. 8. ábra) egyértelmű, hogy az nem „י”, hanem „ו” betű. Ezt bizonyítva már nem sok kétség marad az ötödik sor másik betűjét illetően sem. Ez hasonlít ugyan a „משיח” szó korábban gyanúba vett utolsó betűjéhez, de ha „ח” lenne a „ו”-val összeolvasva nem ad önálló értelmes szót, sem szóvégződést. Ha viszont a jel függőlegesen futó lábai és talpai, valamint a betűtest szélességét figyelembe véve elkülönítjük a „ח”-tól (l. 9–10. ábra) csak „ת” betűt kaphatunk. Ezt összeolvasva egyrészt az előtte álló „עשוי” betűcsoporttal, másrészt az utána következő „ו”-val: „עשוי־ו” = származtatott ő, teremtett ő, lett ő stb.) értelmű, és a szövegbe nemcsak grammatikailag, de ideológiailag is jól illeszkedő, az „עשה” igéből (csinálni, teremteni, létrehozni stb.) egyes szám harmadik személyraggal ellátott participium passivumot kapunk. A „campo di fiori” típus verzőja ezek szerint tehát a következő: „משיח מלך בא, בשלום ואך מאדם עשוי־ו” = Messiás király békével jött, ámde embertől származtatott ő. Olvasatunkat megerősíti a rektón látható „א” betű, ami ezek után bizonyítottan nem lehet más mint az „אדם” ember szó rövidítése. Lényegében tehát a „campo di fiori” típus a rektón az Ambrosius—Waser-érmeken rekonstruált, a Roville- és Wagenseil-típusokon látható, jobbra néző Jézus mellképnek az ellenkező irányba fordításával, az istenséget jelző sugárnyalábok elhagyásával különböztette meg magát azoktól. A verzón pedig az Ambrosius—Waser—Roville-típus szövegéből meghagyva az antitrinitárius szempontból is elfogadható krisztológiai minimumot, csattanós fordulattal a megeáfolandó katolikus érem szóállományának minimális átalakításával fejezte ki antitrinitárius mondanivalóját. A Germain de Maity által bemutatott medállal folytatott polémia, ha lehet még karakterisztikusabb. Itt a verző szövegén túl az antitrinitárius kibocsátó a rektó rövidítéseit is az ellenkező értelemre vitte át. Valószínűnek látszik, hogy ez utóbbi éppen a „campo di fiori” típus eretneksége ellen lépett fel. Követte az antitrinitárius medál rektóját, mintegy jelezve, hogy ugyan arról a dolgról beszél mint ellenfele. De a verzón most már minden kétséget kizáróan és egyértelműen közli: „ישוע נצרי יהוה ואדם יהוה”, azaz Jesua(!) Nazarenus Isten és ember egy személyben. Ha ez utóbbi feltételezésünk igaz, akkor a British Muzeum ismertetett példánya az antitrinitárius érme megjelenését követően került forgalomba. Hasonló időrendet feltételezünk a G. F. Hill által az egykor Thomas Henderson birtokában levő példány esetében is. Itt a rektón

9. ábra

10. ábra

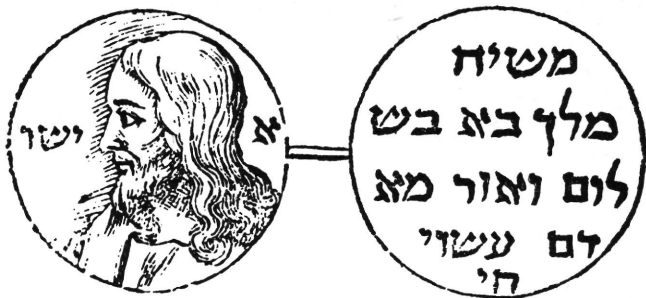
a szokásos Jézus ábrázolás bal oldalán az „אִישׁ” férfi, illetve ez alatt egy „ל” betű olvasható. Hill helyes megállapítása szerint a „אִישׁ” szó „א” betűje olvasható az „ל” előtt is, azaz „אֵל” isten. Ami másként nem értelmezhető mint az ábrán látható Jézus kép magyarázata: ez a Jézus ember és isten. Ezt egészíti ki a verző grammatikailag hibás legendája: „מִשִּׁיחַ מֶלֶךְ בָּא בְּשָׁלוֹם מֵאֵדָם אֱלֹהֵי רָם, עֲשָׂה חַי” = Messiás király békével jött és az embert a magasságos istenem elővé tette. Hogy ki ez az ember—isten, erre a rektó egyenes választ ad. Mindkét utóbb ismertetett medál az antitrinitárius „campo di fiori” típusal vitatkozik, mégpedig ugyanolyan eszközökkel, ahogyan azt a tette, a megelőző trinitárius medálok szövegének kiforgatásával. Erre pedig leghamarabb a XVI. század utolsó évtizedeiben kerülhetett sor. Mert a korábbi trinitárius érmékkel vitatkozó „campo di fiori” típus kizárólagos ember—Jézus koncepciója kibocsátásának idejére is következtetni enged. Az ante quem meghatározásához Casper

Wasernak az érmét ismerő és leíró 1605-ben megjelent műve szolgál időhatárként. A post quem nyilvánvalóan az antitrinitárius eszmeifejlődésnek az érmén reprezentált szakaszának megjelenésétől számítható. A Jézus-Messiás kizárólagosan emberi lényegét hirdető egyes csoportok már az 1570-es évek táján tevékenykedtek az észak-itáliai városokban, a Dávid Ferenc vezette erdélyi antitrinitárius egyházban és Európa különféle területein másutt is. A legelterjedtebb áramlata Faustus Socinus nevéhez fűződik. Az itáliai teoretikus Nyugat-Európából Erdély érintésével 1579-ben érkezett Lengyelországba, ahol gazdaságilag és ideológiailag jól szervezett gyülekezet vezetőjeként működött 1604-ben bekövetkezett haláláig. Az érme kibocsátásának feltételezett ideje tehát Socinus működése alatt valószínű. Közvetlen forrás hiányában a kibocsátás helyéről aligha tájékozhatunk a jelenlegi lelőhelyek. Egyetlen kivétel a lengyelországi jedrzwowi Przypkowski Múzeum lehetne. A gyűjteményt alapító Przypkowski-család már igen korán a szociniánus ideológia elkötelezett híve és propagátora lett. A család kiemelkedő egyénisége Samuel Przypkowski Faustus Socinus biográfusa volt.¹⁹ A kibocsátó hely meghatározásában a XVII–XVIII. századi irodalmi források sem tekinthetők hitelesnek. Többségük nem az eredeti „campo di fiori” típus példányait, csupán annak későbbi másolatait ismerték. Sajátos művelődéstörténeti tény, hogy a XVI. századi héber betűs Jézus-érmék közül a későbbi korokban éppen az ideológiailag legproblematisabb változat érte el a legnagyobb sikereket. Ebben jelentős szerepet játszott az eredeti nehéz ortográfiája, ami már Casper Wasert is megzavarta. A svájci numizmatikusnak 1605-ben nem voltak kétségei a medál ideológiai álláspontját illetően, és ebből következően a hagyományos keresztény trinitáskonceptióban oldotta fel a számára zavarosnak látszó szöveget. Ezt tükrözi olvasata is: „וְאִתְּךָ מֵאֵרֶם עֵשׂוֹ הִי”, vagyis „... et lux de homine facta est vita”. Feltehetően ez az olvasat volt a bázisa a másolatok egyik csoportjának. J. Bartoloccius kezében ilyen változat lehetett, mert amikor a rektó „ישׁוּ” (Jésu) névalakját megkifogásolva és ezért neofitának, esetleg zsidónak, vagy egyszerűen „infidelis”-nek minősíti az alkotót, a verzó textusát a Wasertől kapott olvasat szerint adja meg, mégpedig ábra kíséretében. Ez csak abban az esetben volt lehetséges, ha ezzel a szövegvariációval ellátott példányok is forgalomba kerültek²⁰ (l. 11. ábra). J. Ch. Wagenseil másik másolatfaját látott, mert határozottan kijelenti: „... nullum est in nostra nummo . . .”, ez sem a Bartoloccius-féle, sem pedig a „campo di fiori” típus eredeti példányáról nem mondható el. Az általa közölt illusztráció — ismét Ch. N. Schurtz rézmetszete — valóban olyan szöveget mutat, amiben az összes „י” helyén „ה” áll Wagenseil ezt a hibát a „sculptor Christianus” héber ismereteinek hiányosságával magyarázta (l. 12. ábra). Tudomása volt Waser olvasatáról, de ennek ellenére, és érthetően, mert más variációt látott mint az, a kérdéses szövegrészt így adta meg: „וְאִתְּךָ מֵאֵרֶם עֵשׂוֹ הִי”, azaz „homo ex homine factus est vivus seu verus”.²¹ A harmadik másolatvariációt a Magyar Nemzeti Múzeum héber betűs

¹⁹ F. Socinusra és a szocianizmusra vonatkozó hatalmas irodalomból csak a legfrissebbeket idézzük: *Socinianism and its Role in the Culture of XVIIth to XVIIIth Centuries*. Ed. by L. SZCZUCKI—Z. OGOŃSKI—J. TAZBIR. Warszawa—Lodz, 1983. — L. CHMAJ: *Samuel Przypkowski na tle przedwojennych XVII. wieku*. Krakow, 1927.

²⁰ BARTOLOCCIOUS i. m. pp. 160—161. — Az egyházi állásfoglalások mindig a konkrét eseteket vizsgálták meg. Így történt 1621-ben is. L. A. G. ANGUISCIOLO: *Della Hebraica Medaglia, detta Maghen David et Abraham etc.* Romae. 1621.

²¹ WAGENSEIL i. m. pp. 579.

11. ábra

12. ábra

13. ábra

Salvator érmei között találtuk meg (l. 13. ábra). A 38 mm átmérőjű bronz medál rektója egyezik az eredetivel, és a fentiekben bemutatott másolatokéval. A verzón a következő betűcsoportok láthatók a kérdéses mondatrész helyén: „ומאלא/דם נעשוי/חי”, ami még őriz valamit az eredeti szövegből, de szemmel láthatóan romlott anyag. Itt kell megemlíteni, hogy néhány további XVII–XVIII. századi latin szövegű barokk medálon is felbukkannak a

„campo di fiori” típus héber textusának töredékei.²² Ez utóbbik között a leg-érdekesebbnek a G. F. Hill által a Murdoch Collection-ből közölt kisméretű arany medál látszik. Az előbb említettnek rektóján a szokásos balra néző Jézus profil jobbján az „N” betűvel, balján „ו” felirattal találkozzunk. De a Jézus fej fölött ott a kereszt jelzése. A verzón a szokásos felirat.

Természetes dolog, hogy az említett másolatok megjelenésével az eredetileg polemikus érme funkciója is megváltozott. A szelid arcú ember Jézus mellkép és a misztikusnak tűnő héber betűs felirat miatt betegségelhárító, illetve vészűző hatást tulajdonítottak annak. A XVII. század közepén már a medál számos példánya forgott közkezen, fonálra függesztve, általában gyermekek nyakában lehetett látni. Hasonló információkat olvasott Maszák Hugó 1901-ben, a „nagy tekintélyű” Köhlernél, de sajnos a pontos bibliográfiai adatokat mellőzte. A pádovai egyetem egykori tanára Zanolini 1747-ben úgy tudta, hogy a népszerű érmét a zsidók készítették Jézus gyalázatára.²³ Állításából csak anynyi értékelhető, hogy Itáliában a XVIII. században még ismerték a „campo di fiori” típust vagy másolatait.

Az érem további lelőhelyeire és a XVII–XVIII–XIX. századi irodalmi említéseire való tekintettel tartunk attól, hogy az egykori egymással disputáló XVI. századi héber betűs Jézus-medálok körének csak töredékét sikerült feltárnunk. Az újabb tudományos kutatás feladata lesz a többség felfedezése, a kibocsátó helyek, személyek, szövegeredet és ideológiai bázis és a terjesztés céljának meghatározása. Mert a reneszánsz és a reformáció itt megismert szűkszavú, de igen beszédes emlékei számos további meglepetéseket is tartogathatnak számunkra.

DÁN, RÓBERT

Disputatio nummorum

Des médailles de Jésus avec des caractères hébraïques du XVIe siècle

Les médailles de métal avec des caractères hébraïques représentant Jésus préoccupent la recherche scientifique depuis le tournant du siècle. Les médailles trouvées par Boyer d'Agen en 1897, appartenant au type „campo di fiori”, ont eu un grand retentissement jusqu'à la littérature d'histoire d'idées antitrinitaire des dernières années. Outre ce type, on a trouvé d'autres médailles aussi avec des caractères hébraïques, les rapports de texte et de figuration desquelles attirent l'attention à un phénomène d'histoire d'idées, à la polémique des médailles de Jésus avec des caractères hébraïques, entre le catholicisme, le protestantisme et l'antitrinitarisme. L'étude passe en revue les médailles Jésus jusqu'ici connues qui se disputent entre elles, et analyse les disputes engagées. Mais, selon la constatation de l'auteur, la majeure partie des médailles de Jésus doivent encore être découvertes par la recherche scientifique ultérieure.

²² Jegyzéküket I. GOHL, Arch. Közl. i. m. p. 102. — A Magyar Nemzeti Múzeum héber betűs Jézus-érmei: Éremtár 26. szekrény, 71. fiók. — Az idézett Gohl-katalógusban nem szerepelhetett az 1944-ben bekerült 37 mm átmérőjű, beütött Medici-címerrel ellátott példány. (Naplószáma: 35/-58/944.) — G. F. HILL i. m. pp. 51.

²³ WAGENSEIL i. m. p. 579. — P. JOBERT 1655-ben úgy tudta, hogy a medálokat Németalföldön készítették és kibocsátójuk hitehagyott zsidó volt. L. P. JOBERT: *Einführung zur Mediallen oder Münzwissenschaft*. Nürnberg, 1738. pp. 211. — MASZÁK feltehető forrása: J. D. KÖHLER: *Münz-Belustigung*. VI. 1734. pp. 353. G. F. HILL adata, i. m. p. 57. — A. ZANOLINI: *Lexikon chaldaico-rabbinicum* etc. Padua, 1747. pp. 201.